

Doğrudan Yabancı Yatırımların ve Ticari Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: CESEE Ülkeleri Örneği (1990-2019)

(Araştırma Makalesi)

The Effects of Foreign Direct Investments and Trade Openness on Economic Growth: The Case of CESEE Countries (1990-2019)

Doi: 10.29023/alanyaakademik.1008560

Gökay Canberk BULUŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü,
gcbulus@aksaray.edu.tr

Orcid No: 0000-0002-5313-6759

Bu makaleye atıfta bulunmak için: Buluş, G.C. (2022). Doğrudan Yabancı Yatırımların ve Ticari Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: CESEE Ülkeleri Örneği (1990-2019). Alanya Akademik Bakış, 6(2), Sayfa No.2085-2102.

ÖZET

Anahtar kelimeler:

Ekonomik Büyüme,
Doğrudan Yabancı
Yatırım, Ticari
Açıklık, CESEE
Ülkeleri

Makale Geliş Tarihi:

12.10.2021

Kabul Tarihi:

8.04.2022

Bu çalışmanın amacı, Merkez, Doğu ve Güneydoğu Avrupa (CESEE) bölgesinde yer alan 22 ülke için doğrudan yabancı yatırımların ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda 1990-2019 dönemi için yıllık veriler kullanılmış ve panel veri yöntemlerinden yararlanılmıştır. Araştırmaya ait veriler Dünya Bankası sitesinden derlenmiş ve araştırmada Havuzlanmış En Küçük Kareler (POLS) yöntemi, Sabit Etkiler (FE) yöntemi ve Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) yöntemleri tercih edilmiştir. Ampirik bulgulara göre, CESEE ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklık ekonomik büyümeyi istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkilemektedir. Buna göre, CESEE ülkelerinde politika yapıcılar ekonomik büyümeyi desteklemek amacıyla doğrudan yabancı yatırım girişlerini arttıracak teşvik ve sübvansiyon gibi politika uygulamalarına devam etmelidirler. Bunun yanı sıra, CESEE ülkelerinde politika yapıcılar ekonomik büyümeyi hızlandırmak için uluslararası ticareti teşvik edici politikalar uygulamalı ve ticaret engellerini gevşetmelidirler.

Keywords:

Economic Growth,
Foreign Direct
Investment, Trade
Openness, CESEE
Countries

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the effects of foreign direct investment and trade openness on economic growth for 22 countries in the Central, Eastern and Southeastern Europe (CESEE) region. For this purpose, panel data methods were used with annual data covering the period of 1990-2019. The data of the research were derived from the World Bank website and Pooled Least Squares (POLS) method, Fixed Effects (FE) method and Generalized Moments Method (GMM) method were preferred in the study. According to empirical findings, foreign direct investments and trade openness in CESEE countries have a statistically significant and positive effect on economic growth. Accordingly, policy makers in CESEE countries should continue to implement incentives and subsidies that will increase the flows of foreign direct investments in order to support economic growth. In addition, policy

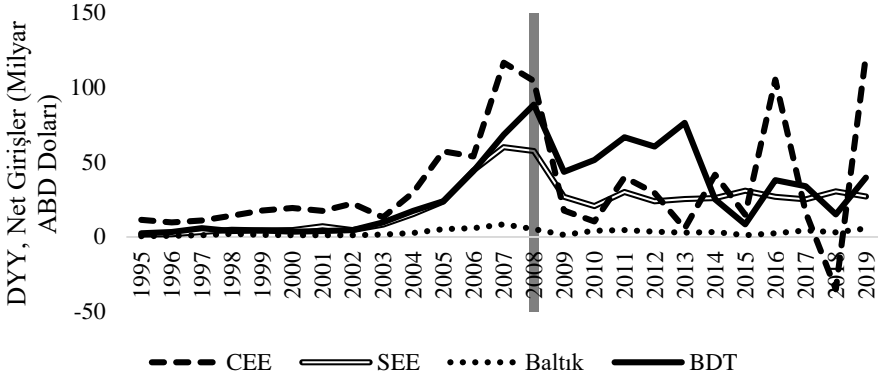
1. GİRİŞ

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), genellikle tasarruf açığı bulunan gelişmekte olan ekonomiler ve geçiş ekonomileri için sermaye finansmanının ve büyümenin önemli kaynaklarından biridir. DYY; Merkez, Doğu ve Güneydoğu Avrupa (CESEE) ülkelerinde meydana gelen ekonomik ve politik dönüşümün başlangıcından bu yana, sermaye oluşumunun finansmanında ve transferinde, firmaların yeniden yapılandırılmasında ve ekonomik büyüme performanslarında son derece önemli bir kaynaktır (Mihaylova, 2020: 66). 1990'lardan önce CESEE ülkeleri yetersiz sermayeye ve verimsiz işgücüne, düşük tüketim kalıplarına ve eski merkezi planlama sisteminin yetersizliklerine sahip ülkelerdir (Tsitouras ve Nikas, 2016: 198-199). Bunun yanı sıra söz konusu ülkelerde yerel kaynaklar yetersiz, ulusal tasarruflar düşük ve işsizlik oranı yüksektir. Ancak CESEE ülkeleri, sosyalizmin çökmesi ve 1990'lı yıllarla birlikte liberalleşmenin ve ticari açıklığın hız kazanmasıyla yabancı yatırımcılar için bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Çünkü aynı dönemde meydana gelen büyük özelleştirme süreçleri, gerçekleştirilen makroekonomik reformlar, Avrupa Birliği (AB)'ne katılım beklentileri ve düşük işgücü ücretleri yabancı yatırımcıların CESEE ülkelerine yatırım yapma iştahını arttırmıştır. Ayrıca, bu dönemde CESEE ülkelerinin çoğu, DYY'nin ekonomik büyümeyi desteklediği görüşünden hareketle, DYY'nin önündeki engelleri azaltmış, hatta DYY'yi destekleyecek vergi teşvikleri ve sübvansiyonlar uygulamaya koymuştur (Anton, 2016: 312). Böylelikle CESEE ülkelerinde DYY'nin yetersiz yerel kaynakları tamamladığı, hem mülkiyet değişikliğini hem de sermaye oluşumunu finanse ettiği ve geçiş ekonomileri için merkezi planlama yıllarında biriken büyük miktarda eski sermayenin dönüştürülmesine yardımcı olduğu düşünülmektedir. Buna ek olarak, istikrarlı ve uzun vadeli finansman biçimi olarak DYY, firmaları yeniden yapılandırmak ve yerel işletmelerin dış piyasalara açılmasına yardımcı olmak için gerekli teknoloji, yönetsel bilgi birikimini ve becerileri arttırabileceğinden, CESEE ülkelerinde ekonomik büyümenin bir katalizörü olarak görülmüştür (Miteski ve Stefanova, 2017: 4).

Ekonomik ve politik dönüşüm sürecinde CESEE ülkeleri, DYY'nin ekonomi içerisinde ihtiyaç duyulan sermayeyi sağlayacağı, teknolojik ilerlemeyi ve diğer piyasalara erişimi kolaylaştıracağı beklentisine girmiştir (Hunya, 2017: 175). Ancak CESEE bölgesinin Merkez ve Doğu Avrupa (CEE), Güneydoğu Avrupa (SEE), Baltık Bölgesi ve Bağımsız Devletler Topluluğu olmak üzere dört alt bölgesinde yer alan ülkeler DYY'den farklı düzeylerde yararlanmışlardır.¹ Bu bölgeler arasında en yüksek yabancı sermayeyi CEE ülkeleri (Çekya, Macaristan, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya) ve Baltık Bölgesi (Estonya, Letonya ve Litvanya) elde ederken, SEE ülkeleri (Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, Karadağ, Kosova, Kuzey Makedonya, Romanya, Sırbistan, Türkiye) nispeten düşük yabancı sermayeyi elde etmiştir. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'nda (Belarus, Moldova, Rusya ve Ukrayna) ise hukuki ve ticari koşullardaki olumsuzluk DYY'nin akışını ciddi bir biçimde kısıtlamıştır (Carstensen ve Toubal, 2004: 4). Şekil 1'de bu dört alt bölge için 1990-2019 yılları arası DYY değerleri toplulaştırılmış biçimde gösterilmektedir.

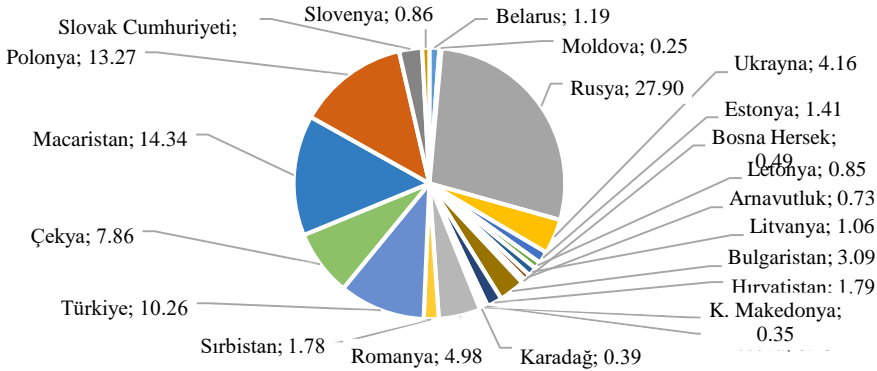
---

¹ Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından 2016 yılında yayınlanan "Regional Economic Issues" referans alınarak CESEE bölgesi dört alt bölgeye ayrılmıştır. (<https://www.imf.org/external/pubs/ft/reo/2016/eur/eng/pdf/rei0516.pdf>)

Şekil 1. CESEE ülkelerinde DYY'nin Yıllar İtibariyle Seyri, 1995-2019 (Dünya Bankası, 2021)

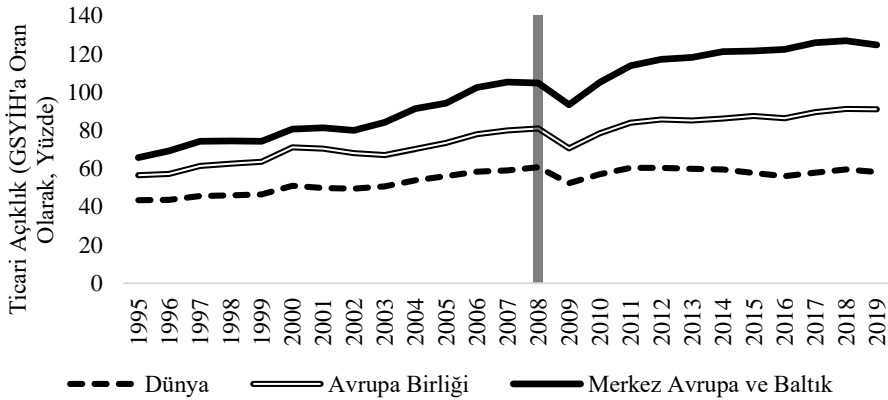
Şekil 1'e göre CESEE ülkeleri içerisinde en yüksek DYY elde eden ve en dalgalı DYY akışına sahip olan bölge CEE'dir. Ayrıca, SEE alt grubunda yer alan ülkeler diğer alt gruplarda yer alan ülkelere kıyasla sayıca fazladır ve bu ülke grubunda DYY nispeten daha yatay bir seyir izlemektedir. 1990'lı yıllardan 2008 küresel finans krizine kadar BDT ülkeleri, CEE ülkelerine kıyasla son derece düşük DYY çekerken, bu tarihten sonra BDT ülkelerine DYY girişleri artmıştır. 2008 yılında meydana gelen küresel finans krizinden önce, CESEE ülkeleri DYY'de hızlı ve neredeyse sürekli artış elde ederken, krizin patlak vermesiyle birlikte DYY önemli ölçüde azalmıştır. Kriz sonrası dönemde ise DYY girişleri kriz öncesi döneme kıyasla daha düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. Son olarak, DYY seyrinin CESEE bölgesinin dört alt grubu için benzer görünüm sergilemediği ifade edilebilir. Hatta CESEE içerisindeki ülkeler arasında DYY'nin paylaşımının birbirinden çok farklı olduğu belirtilebilir. Bu farklılığı daha açık bir şekilde sergileyebilmek amacıyla CESEE ülkelerinin 1995-2019 dönemi içerisinde toplam DYY'den aldıkları paylar Şekil 2'de gösterilmektedir.

Şekil 2. CESEE Ülkelerinde DYY Stokunun Dağılımı, 1995-2019 (Dünya Bankası, 2021)

Şekil 2'ye göre 1995-2019 döneminde CESEE ülkelerine yapılan toplam DYY'nin %27.9'u Rusya ekonomisine gerçekleştirilmiştir. Bu oran ile Rusya bu bölgede en çok DYY çeken ülke olma özelliğine sahiptir. En düşük DYY oranına sahip Kosova ise CESEE ülkelerine yapılan toplam DYY'nin yalnızca %0.25'ini elde edebilmiştir. Türkiye %10.26 ile CESEE ülkeleri içerisinde Rusya, Polonya ve Macaristan ardından dördüncü sıradadır.

Ticari açıklığın verimlilik ve ekonomik büyümenin bir katalizörü olduğu görüşü son yıllarda genel kabul görmektedir. Bunun nedenleri arasında ticari açıklığın kaynakların tahsisi sürecinde verimliliği arttırması, yenilikleri teşvik etmesi, teknoloji ve bilgi yayımı vasıtasıyla ekonomilerde büyümeyi hızlandırması sayılabilir (Fetahi-Vehapi vd., 2015: 18). Bunun yanı sıra ticari açıklık, ekonomilerde ihracat ve ithalatı arttırırken yeni istihdam fırsatlarını da beraberinde getirmektedir. Böylelikle ticari açıklık vasıtasıyla işgücü piyasasında meydana gelen talep artışı toplam talebi pozitif etkileyerek ekonomik büyümeyi destekleyebilir (Raghutla, 2020: 1). CESEE ülkeleri de ticari açıklıktan bir takım avantajlar elde etmiştir. Bu avantajlar şunlardır: Birincisi, CESEE ülkeleri içerisinde özellikle CEE ülkeleri, 1990'lı yıllarla birlikte Batı Avrupa'yla ticari ilişkilerini arttırmış ve küresel ekonomiye entegrasyonunu hızlandırmıştır. İkincisi, ticari açıklığın artmasıyla birlikte CESEE ülkeleri içerisinde karşılıklı ticari ilişkiler güçlenmiştir. Üçüncüsü, söz konusu ülkeler dünya ticaret piyasalarına açılmıştır. Dördüncüsü, 2000'li yıllarla birlikte CESEE ülkeleri hem kendi aralarında hem de AB ile serbest ticaret anlaşmaları gerçekleştirerek bölgesel bir entegrasyon sürecine girmişlerdir (Fetahi-Vehapi vd., 2015: 19-20). Bu entegrasyon süreci 2004 ve 2007 yıllarında 10 CESEE ülkesinin AB'ye katılımıyla sonuçlanmıştır. Böylelikle hem AB üyesi ülkeler tarafından bu bölgeye önemli miktarda sermaye akışı gerçekleşmiş hem de CESEE ülkeleri ihracat sanayileri için AB'den önemli ölçüde teşvik ve hibe almıştır. Sonuç olarak ticari açıklık CESEE ülkelerinin ekonomik büyüme süreçlerine önemli ölçüde destek olmuştur (Fidrmuc ve Martin, 2011: 70). Bu düşünceden hareketle Merkez Avrupa ve Baltık bölgesi için ticari açıklığın zaman içerisindeki seyri Şekil 3'te gösterilmektedir.

Şekil 3. CESEE ülkelerinde ticari açıklığın yıllar itibariyle seyri, 1995-2019 (Dünya Bankası, 2021)

Ticari açıklığın yıllar içerisindeki seyri dünya, AB, Merkez Avrupa ve Baltık ülkeleri için Şekil 3'te gösterilmektedir. Buna göre Merkez Avrupa ve Baltık ülkelerinde ticari açıklığın eğimi özellikle 2000'li yılların başından 2008 küresel finans krizine kadar Avrupa Birliği ve dünya ortalamasından hızlı bir şekilde ayrılmış, hatta %100 seviyesine kadar yükselmiştir. Bu noktada 2008 küresel finans krizinin ticari açıklığa derinden etkisi bar yardımı ile gösterilmiştir. 2008-2009 döneminde Merkez Avrupa ve Baltık ülkelerinin yanı sıra Avrupa Birliği ve dünyadaki ticari açıklık ortalamaları da hızlı bir şekilde azalmıştır. Ancak 2010 yılları başından itibaren Merkez Avrupa ve Baltık ülkelerinde ticari açıklık hızlı bir şekilde toparlanmıştır.

CESEE bölgesinin son yıllardaki ekonomik büyüme sürecine DYY ve ticari açıklık olmak üzere iki faktör önemli ölçüde destek sağlamış, hatta CESEE ülkeleri özelinde son otuz yılda DYY akışlarında meydana gelen değişim oldukça çarpıcı bir seyir izlemiştir. Örneğin, 1990'dan 2019'a net DYY miktarı Bulgaristan'da yaklaşık 518 kat, Hırvatistan'da 90 kat, Arnavutluk'ta 60 kat, Moldova'da 30 kat, Türkiye'de 13 kat artmıştır. Üst orta gelire sahip ülkelerde 1990'dan 2019'a net DYY'nin gayrisafı yurtiçi hâsıla (GSYH) içerisindeki payı yalnızca 2.2 kat artarken, CE ve Baltık Ülkeleri'ne yapılan net DYY'nin GSYH içerisindeki payı 111 kattan daha fazla artmıştır. Ülke özelinde de söz konusu çarpıcı rakamlara ulaşmak mümkündür. Örneğin, 1990'dan 2019'a net DYY'nin GSYH içerisindeki payı Belarus'ta yaklaşık 33 kat, Polonya'da 18 kat, Rusya'da 7.5 kat, Hırvatistan'da 4 kat ve Slovakya'da 2 kat artmıştır (Dünya Bankası, 2021). Dolayısıyla, "CESEE ülkeleri ticaret engellerini azaltarak, ekonomilerini dışa açarak ve DYY çekerek 1960-1980 yılları arasında Güneydoğu Asya'daki Hong Kong, Güney Kore ve Tayvan gibi yükselen piyasa ekonomilerinin başarısına ulaşabilir mi?" sorusu araştırmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır. Bu motivasyon neticesinde araştırmanın temel amacı CESEE bölgesinde yer alan 22 ülke için DYY'nin ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu amaçla gerçekleştirilecek analizlerde 1990-2019 arasındaki yıllık veriler kullanılmaktadır. DYY ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini tespit etmek amacıyla panel veri yöntemlerinden Havuzlanmış En Küçük Kareler (POLS) yöntemi, Sabit Etkiler (FE) yöntemi ve Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) yöntemi tercih edilmiştir. Bir sonraki bölümde literatür, ardından veri ve metodoloji, takip eden bölümde analiz ve bulgular, son bölümde ise sonuç ve öneriler yer almaktadır.

2. LİTERATÜR

Araştırmanın literatür taraması, araştırma sorusunun geniş kapsamı nedeniyle iki alt başlıkta raporlanmıştır. Bunlar sırasıyla; i) Ekonomik büyüme ve DYY, ii) Ekonomik büyüme ve ticari açıklıktır.

2.1. Ekonomik Büyüme ve DYY

Ev sahibi ülkeler için DYY hem olumlu hem de olumsuz makroekonomik etkilere sahiptir. Örneğin, DYY'nin yerel yatırımları engellemesi durumunda ekonomik büyüme bu süreçten olumsuz etkilenirken, istihdam yaratma potansiyeli göz önüne alındığında DYY'nin ekonomik büyümeyi desteklemesi beklenmektedir. Bu farklı süreçlerin etkilerini teorik olarak açıklamak ise son derece zordur (Iwasaki ve Tokunaga, 2014: 53). Bu nedenle DYY ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki pek çok araştırmacı tarafından ampirik olarak incelenmiştir. Tablo 1 ilgili literatürdeki bu araştırmaların bir özetini sunmaktadır.

Tablo 1. Ekonomik Büyüme - DYY İlişkisi

Yazar(lar)	Dönem	Ülke / Bölge	Yöntem	Bulgular
Gunaydın ve Tatoglu (2005)	1968-2002	Türkiye	Granger nedensellik	DYY ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir çift yönlü Granger nedensellik tespit edilmiştir.
Naveed ve Shabbir (2006)	1971-2006	23 gelişmiş ülke	FE ve Granger nedensellik	DYY ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı herhangi bir ilişki tespit edilememiştir.
Upadhyaya vd. (2007)	1993-2002	6 Doğu Avrupa ülkesi	FE	DYY ekonomik büyümeyi pozitif bir şekilde etkilemektedir.

Zhao and Du (2007)	1985-2003	Çin	VAR	DYY ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
Har vd. (2008)	1970-2005	Malezya	OLS	DYY ile ekonomik büyüme arasında önemli bir ilişki tespit edilememiştir.
Azman-Saini vd. (2010)	1975-2005	91 ülke	Eşik regresyon	DYY'nin büyüme üzerindeki pozitif etkisi finansal piyasalardaki gelişmişlik seviyesine bağlıdır.
Tiwari ve Mutascu, (2011)	1986-2008	23 Asya ülkesi	FE ve RE	DYY ekonomik büyümeyi desteklemektedir.
Ekinci (2011)	1980-2010	Türkiye	Granger nedensellik	DYY ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir.
Mehic vd. (2013)	1998-2007	7 Güneydoğu Avrupa ülkesi	Prais–Winsten regresyon	DYY ekonomik büyümeyi istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkilemektedir.
Belloumi (2014)	1970-2008	Tunus	ARDL	DYY ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde bir ilişki bulunamamıştır.
Yucel (2014)	1996-2008	Baltık ülkeleri	OLS	DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır.
Pegkas (2015)	2002-2012	18 Avrupa ülkesi	FMOLS ve DOLS	DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır
Mawila ve Nyambe (2015)	1980-2012	Zambiya	Granger nedensellik	DYY ekonomik büyümenin Granger nedenseli değildir.
Zekarias (2016)	1980-2013	14 Doğu Afrika ülkesi	GMM	DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi vardır.
Sakyi ve Egyir (2017)	1990-2014	45 Afrika ülkesi	GMM	DYY ekonomik büyümeyi desteklemektedir.
Ahmad vd. (2018)	1981-2013	ASEAN-5 ülkeleri	Panel eşbütünleşme ve nedensellik	DYY ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
Sirag vd. (2018)	1970-2014	Sudan	FMOLS ve DOLS	DYY ekonomik büyümeyi desteklemektedir.
Dkhili ve Dhiab (2018)	1995-2017	Körfez İşbirliği Konseyi'ne üye 5 ülke	FMOLS ve DOLS	DYY ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.
Saidi vd. (2018)	1990-2012	13 MENA ülkesi	Granger nedensellik	DYY'den ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik tespit edilemezken, ekonomik büyümeden DYY'ye doğru bir nedensellik elde edilmiştir.
Raza vd. (2019)	1996-2013	OECD ülkeleri	FE ve GMM	DYY ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir.
Rao vd. (2020)	1980-2016	Güney ve Güneydoğu Asya ülkeleri	POLS ve GMM	DYY ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır.

Karış ve Tandoğan (2020)	1980-2018	Türkiye	Toda-Yamamoto nedensellik	DYY'den ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik tespit edilemezken, ekonomik büyümeden DYY'ye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Sağdıç vd. (2020)	1980-2018	Kırılgan beşli ülke grubu	Panel VECM nedensellik	DYY'den ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Ciobanu (2020)	1991-2018	Romanya	ARDL ve Granger nedensellik	DYY ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.
Liang vd. (2021)	2000-2019	113 gelişmekte olan ülke	FE	DYY ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.
Sokhanvar ve Jenkins (2021)	1995-2019	Estonya	NARDL	DYY uzun dönem ekonomik büyümeyi desteklemektedir.
Şahin (2021)	1998-2019	Güney Afrika, Hindistan, Kolombiya, Meksika ve Türkiye	Panel Granger nedensellik ve Westerlund Panel eşbütünleşme testi	DYY ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisidir. Ayrıca, GSYH ile DYY arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır.

Not: Literatür tablosu tarafımızca hazırlanmıştır.

DYY ile ekonomik büyüme ilişkisi, yukarıdaki literatürde de açık bir şekilde görüldüğü üzere son derece karmaşıktır. DYY'nin bazı ülke gruplarında ekonomik büyümeyi desteklediği tespit edilirken, bazı ülke gruplarında bu iki değişken arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. Benzer şekilde, bazı ülkelerde DYY'nin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu ifade edilirken, bazı ülke gruplarında yalnızca ekonomik büyümenin DYY üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu ikilem için Easterly (1993: 188-189), politika yapımcıların yabancı yatırımcı çekmek amacıyla vergi muafiyeti ve sübvansiyonlar gibi DYY dostu politikalar uygularken, yerli firmalar için benzer teşvikleri uygulamaması durumunda ev sahibi ekonomilerde büyümenin bu süreçten negatif şekilde etkileneceğini belirtmiştir. Ancak DYY vasıtasıyla ekonomi içerisinde yabancı yatırımcıların katılımının artması, çok uluslu şirketler tarafından yerel yan kuruluşların oluşturulması, dış kaynak kullanımı vasıtasıyla teknoloji seviyesinin ve beşeri sermayenin gelişmesi durumunda ev sahibi ekonomilerde büyüme bu süreçten pozitif şekilde etkilenecektir.

2.2. Ekonomik Büyüme ve Ticari Açıklık

Ticari açıklık, özellikle gelişmekte olan ülkelerde, ekonomik büyümeyi üç kanal vasıtasıyla etkilemektedir (Hye, 2012: 1137): i) Ticari açıklık kaynakların daha etkin dağıtılması yoluyla ekonomik büyümeyi artırır, ii) Ticari açıklık teknolojiyi gelişmiş ülkelere kaydırarak ekonomik büyümeyi destekler, iii) Ticari açıklık gelişmiş ülkelerin gerçekleştirdiği yeniliklerin gelişmekte olan ülkeler tarafından taklit edilmesine olanak sağlayarak ekonomik büyümeyi hızlandırır. Ticari açıklık ile ekonomik büyüme literatürü kullanılan örneklem, uygulanan yöntem ve elde edilen bulgular açısından son derece kapsamlıdır. Tablo 2 ilgili literatürdeki bu araştırmaların bir özeti sunmaktadır.

Tablo 2. Ekonomik Büyüme - Ticari Açıklık İlişkisi

Yazar(lar)	Dönem	Ülke / Bölge	Yöntem	Bulgular
Hye (2012)	1971-2009	Pakistan	ARDL ve DOLS	Ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasında negatif ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.
Hassen vd. (2013)	1975-2010	Tunus	OLS	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.
Tahir ve Khan (2014)	1990-2009	22 Asya ülkesi	2SLS ve FE	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi desteklemektedir.
Menyah vd. (2014)	1965-2008	21 Afrika ülkesi	Panel nedensellik	Ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi yoktur.
Rehman vd. (2015)	1971-2012	Suudi Arabistan	Granger nedensellik	Ticari açıklıktan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Ulaşan (2015)	1960-2000	130 ülke	GMM	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi arttırmamaktadır.
Yusoff ve Nuh (2015)	1970-2008	Tayland	Granger nedensellik	Ticari açıklık ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisidir.
Tahir ve Azid (2015)	1990-2009	50 gelişmekte olan ülke	POLS ve FE	Ticari açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlı ve pozitifdir.
Sakya vd. (2015)	1970-2009	115 gelişmekte olan ülke	FMOLS, DOLS ve CCEMG	Ticari açıklık ile gelir düzeyi arasında uzun dönemde pozitif bir çift yönlü ilişki tespit edilmiştir.
Idris vd. (2016)	1977-2011	87 ülke	GMM	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.
Keho (2017)	1965-2014	Fildişi Sahili	ARDL ve Granger nedensellik	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi hem kısa dönemde hem de uzun dönemde desteklemektedir.
Nursini (2017)	1990-2015	Endonezya	OLS	Ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkisi bulunmaktadır.
Shayanewako (2018)	1990-2017	BRICS ülkeleri	Granger nedensellik	Ticari açıklıktan ekonomik büyümeye doğru çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.
Khobai vd. (2018)	1980-2016	Gana ve Nijerya	ARDL	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi Gana'da artırırken, Nijerya'da azaltmaktadır.
Obeid ve Awad (2018)	1992-2015	Ürdün	ARDL	Ticari açıklık uzun dönemde ekonomik büyümeyi pozitif etkilerken, kısa dönemde anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.
Burange vd. (2019)	1981-2013	BRICS	Granger nedensellik	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi Çin, Hindistan ve Güney Afrika'da artırırken, Brezilya ve Rusya'da anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Malefane ve Odhiambo (2019)	1979-2013	Lesoto	ARDL	Ticari açıklık ile ekonomik büyüme arasında hem kısa dönemde hem de uzun dönemde anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.
Raghutla (2020)	1993-2016	5 yükselen piyasa ekonomisi	Panel nedensellik	Ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi bulunmaktadır.
Kuşçuoğlu ve Yılmaz (2020)	1990-2017	86 ülke	ARDL ve PMG	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi hızlandırmaktadır.
Banday vd. (2021)	1990-2018	BRICS ülkeleri	PMG	Ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemde pozitif etkisi tespit edilmiştir.
Demir (2021)	1970-2020	G7 ülkeleri	FE	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi pozitif bir şekilde etkilemektedir.
Demez ve Akyol (2021)	1996-2017	138 ülke	GMM	Ticari açıklık ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.
Kong vd. (2021)	1994-2018	Çin	ARDL	Ticari açıklık, hem kısa hem de uzun dönemde ekonomik büyümeyi desteklemektedir.
Aremo ve Arambada (2021)	1980-2017	Sahra Altı Afrika ülkeleri	GMM	Ticari açıklık ekonomik büyümeyi pozitif etkilemektedir.

Not: Literatür tablosu tarafımızca hazırlanmıştır.

Tablo 2'deki literatürde ifade edildiği üzere ticari açıklık günümüzde ekonomik büyümenin önemli belirleyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ticari açıklık üstün üretim teknolojisi ve inovasyonun ithal edilmesi vasıtasıyla ekonomilerde bilgi ve becerilerin artırılmasına olanak sağlamanın yanı sıra, fiziki ve beşeri sermayeye yapılan eklentiler ve teknoloji transferleri yoluyla da ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır (Belloumi, 2014: 270).

3. MODEL, VERİ VE YÖNTEM

Bu çalışmanın “*CESEE ülkelerinde DYY ve ticari açıklık ekonomik büyümeyi nasıl etkilemektedir?*” temel araştırma sorusunu cevaplandırmak amacıyla oluşturulan regresyon eşitliği aşağıdaki gibidir:

$$Y_t = f(K_t, DYY_t, TA_t) \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de Y_t : t dönemdeki GSYH düzeyini, K_t : t dönemdeki gayri safi sabit sermaye oluşumunu, DYY_t : t dönemdeki DYY miktarını, TA_t : t dönemde ekonomideki ticari açıklık düzeyini sembolize etmektedir. Eşitlik (1)'de yer alan değişkenler temelinde hazırlanan veri setinin detaylı açıklamaları Tablo 3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Verilerin Tanımı ve Kaynakları

Değişken	Kısaltma	Değişkenin tanımı	Dönem	Kaynak
GSYH	Y	Kişi başına GSYH (Satın alma gücü paritesine göre 2017 sabit ABD doları)	(1990-2019)	Dünya Bankası
Gayri safi sabit sermaye	K	Gayri safi sabit sermaye oluşumu (2010 sabit ABD doları)	(1990-2019)	Dünya Bankası
Doğrudan yabancı yatırımlar	DYY	Doğrudan yabancı yatırımlar (GSYH'nin yüzde cinsinden net girişler)	(1990-2019)	Dünya Bankası
Ticari açıklık	TA	İthalat ve ihracat toplamının GSYH içerisindeki yüzde payı	(1990-2019)	Dünya Bankası

Not: Ampirik analizlerde tüm seriler doğal logaritmaları alınarak kullanılmıştır.

Bu araştırmada gerçekleştirilen analizlerde, 1990-2019 arası veriler kullanılmaktadır. Bu zaman aralıının seçilmesindeki en önemli kısıt CESEE ölkeleri için bir dönüm noktası olarak kabul edilen soğuk savaşın bitmesi ve ticari açıklığın özellikle küresel ölçekte hız kazandığı yılların 1990'larla birlikte başlamasıdır. Araştırmanın referans yılı GSYH, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve DYY gibi temel makro iktisadi değişkenlerin son derlenme yılı olan 2019 yılı ile sonlandırılmıştır.

Bu çalışmada yukarıda ifade edilen araştırma sorusunu cevaplamak amacıyla panel veri tahmin yöntemlerinden yararlanılmaktadır. Araştırmada incelenen örnekleme ilişkin veriler hem zaman hem de birim boyutunu içerdėi için panel veri yöntemi kullanılmaktadır. Çalışmanın zaman boyutu görece küçük olduğu için Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) yönteminden ve havuzlanmış en küçük kareler (POLS) yönteminden ve sabit etkiler (FE) yönteminden yararlanılmaktadır. Geleneksel regresyon yöntemlerinin (POLS, FE) kullanıldığı araştırmalarda ortaya çıkan otokorelasyon ve heteroskedastisite problemleri dolayısıyla sapmalı sonuçların giderilmesi amacıyla GMM yöntemi ilk defa Hansen (1982) tarafından ileri sürölmüştür. Ancak GMM yöntemine esas katkı 1990'lı yıllarda Arellano ve Bond (1991), Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından yapılmıştır. Dinamik panel veri modellerinde bütün geçerli gecikmeli değişkenlerin araç değişken olarak kullanması GMM yönteminin üstün yanlarından biridir. Başka bir ifadeyle, gözlemlenemeyen bireysel etkilerdeki farklılıkları da ortadan kaldırayabilen GMM tahmincileri, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin olanaklı tüm gecikmelerini araç değişken olarak kullanmaktadır. Bundan dolayı, GMM tahmin tekniği, dinamik panel veri analizinde en iyi tahmin sonuçlarını sunan tekniklerden biri olarak kabul edilmektedir (Roodman, 2006). Tüm tahminciler için oluşturulan araştırmanın regresyon denklemi eşitlik (1)'deki gibidir:

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 \ln Y_{t-1} + \beta_2 \ln K_{it} + \beta_3 \ln DYY_{it} + \beta_3 \ln TA_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

GMM tahmincisinin güvenilir ve tutarlı sonuçlar verebilmesi için iki ayrı varsayımın aynı anda gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu varsayımlardan birincisi modelde yer alan hata terimleri arasında korelasyonun olmaması, ikincisi ise araç değişkenlerin geçerli olmasıdır. Birinci varsayımda otokorelasyonun varlığı Arellano ve Bond (1991) tarafından önerilen AR(2) testi ile sınanılmaktadır. AR(2) testi ile "hata terimlerinde ikinci mertebeden otokorelasyon yoktur" hipotezi test edilmektedir. GMM tahmincisinin geçerliliğinde AR(2)'nin reddedilememesi gerekmektedir. İkinci varsayımda ise aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerliliği sınanılmaktadır. Bu amaçla Sargan testi kullanılmaktadır. Sargan testi için de "aşırı tanımlama kısıtlamaları geçerlidir" hipotezinin reddedilememesi başka bir ifade ile araçların geçerli olması gerekmektedir (Roodman, 2006).

4. ANALİZ VE BULGULAR

Bu bölümde daha önce tanıtılan veriler ve açıklanan yöntemler kullanılarak çalışmanın temel araştırma sorusuna cevap aranmaktadır ve ampirik bulgular raporlanmaktadır. CESEE için DYY ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini tespit etmek amacıyla kurulan modelde kullanılan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Medyan	Minimum	Maksimum	Standart Sapma	Gözlem
Y	18639.55	17504.18	3921.85	40696.31	8575.02	115
K	24.13	23.70	9.39	36.86	5.19	115
DYY	4.34	3.02	-2.13	56.36	6.46	115
TA	97.90	93.15	37.66	184.41	33.38	115

Not: Bu tablo 1990-2019 dönemine dair tüm gözlemlere ait istatistiklerin özetini göstermektedir. Tanımlayıcı istatistik değerleri Eviews-10 paket programı yardımıyla hesaplanmıştır.

Tablo 4'te analizde kullanılan serilerin ortalama, meydan, minimum, maksimum ve standart sapma değerleri raporlanmaktadır. Serilerin logaritmik değerlerinin seriler arasındaki farklılıkları tam anlamıyla yansıtmayacağı düşüncesinden hareketle tanımlayıcı istatistikler verilirken ham veriler tercih edilmiştir. Böylelikle CESEE ülkeleri için elde edilen değerlerin daha net bir şekilde ifade edilmesi amaçlanmaktadır. Tanımlayıcı istatistiklere göre, bağımlı değişken (Y) serisi CESEE ülkelerinde 3921 ile 40696 arasında yer almaktadır. Bu durum Y'yi en yüksek standart sapma değerine sahip değişken yapmıştır. Ayrıca, TA değişkeni 37 ile 181 arasında yer almaktadır. Böylelikle, CESEE ülkeleri içerisinde yer alan ekonomilerde ticari açıklık önemli ölçüde farklılaştığı ifade edilebilir. En düşük standart sapmaya sahip değişken ise K'dır. CESEE ülkeleri içerisinde 1990-2019 yılları arasında K değişkeni 9 ile 36 arasında yer almıştır.

Analizlerde kullanılacak tahmin modelinin ekonometrik analizine geçmeden önce açıklayıcı değişkenler arasındaki muhtemel çoklu doğrusal bağlantı sorununu kontrol etmek amacıyla değişkenler arasındaki ikili korelasyonlar hesaplanmıştır. Açıklayıcı değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları mutlak değer cinsinden 0.80'den büyük olması iki bağımsız değişken arasında yüksek derecede korelasyonun varlığına işaret etmektedir (Kennedy, 2008).

Tablo 5. Değişkenlere İlişkin Korelasyon Matrisleri

	Y	K	DYY	TA
Y	1			
K	0.47	1		
DYY	0.19	-0.24	1	
TA	0.23	-0.37	0.25	1

Not: Korelasyon matrisi Eviews-10 paket programı yardımıyla hesaplanmıştır.

İkili korelasyon tablosunda raporlanan analiz sonuçları incelendiğinde, araştırma sorusunun analizinde kullanılacak açıklayıcı değişkenler arasında bu kritik değeri aşan bir bulguya rastlanılmamaktadır.

CESEE ülkelerinde DYY ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin incelendiği bu çalışmada bağımlı değişken olarak GSYH, ekonomik büyüme için vekil değişken olarak kullanılmaktadır. Bağımsız değişkenlerde gayri safi sabit sermaye oluşumunda doğrudan yabancı yatırımlarda ve ticari açıklıkta meydana gelen artışların GSYH'yi pozitif etkilemesi beklenmektedir. Bu öngörü doğrultusunda Tablo 6 temel araştırma sorusunu cevaplamak amacıyla POLS, FE ve GMM tahmincileri yardımıyla gerçekleştirilen analiz bulgularını göstermektedir.

Tablo 6. DYY ve Ticari Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri

Bağımlı Değişken: GSYH (Y)	Yıllık Seriler				5 Yıllık Ortalama Seriler		
	Statik Analiz		Dinamik Analiz		POLS	FE	GMM
	POLS	FE	POLS	FE			
$Y_{(t-1)}$			0.908 (0.035)***	0.589 (0.049)***	0.0902 (0.043)***	0.523 (0.077)***	0.778 (0.114)***
K	0.202 (0.023)***	0.344 (0.042)***	0.018 (0.035)	0.281 (0.033)***	0.034 (0.013)***	0.299 (0.052)***	0.159 (0.042)***
DYY	0.114	0.023	0.019	0.001	0.085	0.0215	0.089

	(0.034)***	(0.026)	(0.014)*	(0.015)	(0.021)***	(0.030)*	(0.039)**
TA	0.559 (0.103)***	0.444 (0.103)***	0.060 (0.043)	0.058 (0.0588)	0.070 (0.055)	0.0064 (0.095)	0.206 (0.088)*
Sabit terim	2.371 (0.831)***	-0.317 (0.927)***	0.326 (0.310)	-2.739 (0.590)***	-0.145 (0.415)	-2.607 (0.801)***	-2.499 (0.923)***
R²	0.47	0.63	0.94	0.92	0.91	0.87	
Sargan							0.162
AR(2)							0.160
Wald chi²							
Gözlem	104	104	88	88	77	77	77
Ülke sayısı	22	22	22	22	22	22	22

Not: Panel veri testleri Stata 14 paket programından yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. GMM analizinde Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından önerilen Sistem GMM tahmin yöntemi uygulanmıştır. Sargan test ve AR2 testinin sonuçları sırasıyla kullanılan araç değişkenlerin geçerliliğini ifade eden p değerlerini ve ikinci derece otokorelasyonun olmadığını ifade etmektedir.

* %10 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

** %5 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

*** %1 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

Bu çalışmada CESEE ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımların ve ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla panel veri yöntemlerinden yararlanılmıştır. 1990-2019 dönemini kapsayan araştırmada öncelikle yıllık veriler yardımıyla statik ve dinamik temel regresyon analizleri kullanılmıştır. POLS ve FE'nin statik analiz bulgularına göre DYY ve TA değişkenleri Y'yi istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkilemektedir. Dinamik analiz yöntemiyle gerçekleştirilen POLS analizine göre Y'yi DYY pozitif bir şekilde etkilerken, TA'nın Y üzerinde pozitif ancak istatistiki olarak anlamlı bir etkisi bulunamamıştır. FE analizine göre ise hem DYY'nin hem de TA'nın Y üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi tespit edilememiştir.

Literatürde daha kısa zaman dilimleri için sıklıkla kullanılan GMM yöntemi ile tahminler bir kez daha gerçekleştirilmiştir. Verileri GMM yöntemini uygun bir şekilde kullanabilmek ve meydana gelen konjonktür dalgalanmalarının etkilerini azaltabilmek amacıyla serilerin 5 yıllık ortalamaları alınmıştır. Böylelikle dinamik panel veri analizleri tekrarlanmıştır. 5 yıllık ortalama seriler ile gerçekleştirilen POLS tahmincisinin analiz bulgularına göre Y üzerinde K ve DYY istatistiki olarak anlamlı ve %1 seviyesinde pozitif etkiye sahipken, TA'nın Y üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi bulunamamıştır. Benzer şekilde, FE tahmincisi ile gerçekleştirilen analiz bulgularına göre Y'yi K %1 ve DYY %5 seviyesinde pozitif etkilerken, TA'nın Y üzerindeki pozitif etkisi istatistiki olarak anlamlı değildir. Ancak, GMM yönteminin tahmin sonuçları dirençli (robust) tahminler içerdiği ve muhtemel içsellik sorunlarına karşı güvenilir sonuçlar verdiği için dinamik panel veri analizlerinde daha yaygın şekilde kullanılmaktadır. Gerçekleştirilen GMM yönteminin tahmin sonuçlarına göre Y üzerinde K'nın %1 seviyesinde, DYY ve TA'nın ise %5 seviyesinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkisi tespit edilmiştir. Uygulanan tahmin yönteminin uygunluğu ise Arellano ve Bond (1991) tarafından önerilen Sargan ve AR(2) olmak üzere iki test yardımıyla sınanmıştır. Modelin analiz sonuçlarına göre, Sargan testi olasılık değeri 0.162 olarak hesaplanmıştır. Buna göre, modelde kullanılan araç değişkenler uygundur. AR(2) test sonuçlarına göre, modelde ikinci dereceden otokorelasyon yoktur. GMM analizinde modelin bir bütün olarak anlamlılığını sınamak için Wald testi yapılmıştır. Testin analiz sonuçlarına göre Wald chi² istatistik değeri %1 düzeyinde anlamlıdır. Bu bulguya göre model bir bütün olarak anlamlıdır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada CESEE ülkelerinde DYY ile ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki etkileri incelenmiştir. 1990-2019 dönemi için yıllık verilerin kullanıldığı analizlerde panel veri yöntemlerinden yararlanılmıştır. Analizlerde POLS, FE ve GMM tahmin yöntemleri kullanılmıştır. Analiz bulguları DYY ile ticari açıklığın ekonomik büyüme üzerinde istatistikî olarak anlamlı ve pozitif bir etkisinin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca analiz bulgularına göre sermaye stoku ile ekonomik büyüme arasında da pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

CESEE ülkelerine yönelik gerçekleştirilen DYY girişleri 1990'lı yıllardan en son küresel mali krizin başlangıcına kadar önemli ölçüde artmıştır. 2009 yılından itibaren bu ülkelere yönelik gerçekleştirilen DYY'de ise hızlı bir daralmanın meydana geldiği göze çarpmaktadır. CESEE ülkelerinde DYY'nin ekonomik büyümeyi desteklediği bulgusundan hareketle bu araştırmada elde edilen sonuçlar bir takım önemli politika çıkarımlarına olanak sağlamaktadır. Buna göre, CESEE ülkelerindeki politika yapıcılar ekonomik büyümeyi desteklemek amacıyla DYY akışlarını arttıracak teşvik ve sübvansiyon uygulamalarına devam etmelidirler. Benzer şekilde, DYY'yi destekleyecek kurumsal ve hukuki düzenlemeler gerçekleştirmeli ve işgücü verimliliğini arttıracak uygulamaları hayata geçirmelidirler. Ancak, hem bu teşvik ve sübvansiyonların hem de kurumsal ve hukuki düzenlemelerin yerel firmaların faaliyetlerini engellememesi gerekmektedir. Aksi halde CESEE ülkelerinde ekonomik büyümenin bu süreçten zarar görmesi söz konusudur. Araştırmanın bir diğer önemli bulgusu CESEE ülkelerinde ticari açıklığın ekonomik büyümeyi desteklemesidir. Bu nedenle CESEE ülkelerinde politika yapıcıların uluslararası ticareti teşvik edici politikalar uygulaması ve ticaret engellerini azaltılması gerekmektedir. CESEE ülkeleri sermaye yoğun sektörlerde yatırımları teşvik etmeli ve gelişmiş ülkelerden gelen teknolojileri kullanabilecek yeteneğe ve kabiliyete sahip işgücü yetiştirmelidirler. Tüm bu süreç içerisinde uluslararası ticarete aşırı bağımlılığın mali sürdürülebilirliğe ve ekonomik büyümeye uzun dönemde zarar verebileceği unutulmamalı ve politikalar ilgili dönemin koşullarına göre tasarlanmalıdır.

Bu çalışma, ekonomik büyüme üzerinde DYY ve ticari açıklık konusunda önemli imalarda bulunmakla birlikte bazı kısıtlara da sahiptir. Bunların başında, araştırmanın 1990-2019 arası yıllık gözlemlerle gerçekleştirilmesi gelmektedir. Daha yüksek frekansta ve daha çok gözlemle gerçekleştirilebilecek analizler daha güvenilir sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olabilecektir. Ayrıca, uygun verilere ulaşılabilmesi durumunda, sektörel ve bölgesel veri ile gerçekleştirilecek panel ve mekânsal analizler de daha nitelikli sonuçlara ulaşılmasına yardımcı olabilecektir. Bu da daha isabetli politikalar geliştirme konusunda politika yapıcılara rehberlik edebilecektir.

KAYNAKÇA

- AHMAD, F., DRAZ, M.U., & YANG, S.C. (2018). "Causality of Nexus Exports, FDI and Economic Growth of the ASEAN5 Economies: Evidence from Panel Data Analysis", *The Journal of International Trade & Economic Development*, 27(6): 685-700.
- ANTON, S.G. (2016). "Foreign Direct Investment Flows and IMF Lending Programs. New Empirical Evidence from CESEE Countries", *Scientific Annals of Economics and Business*, 63(3): 311-320.
- ARELLANO, M. & BOND, S. (1991). "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations", *The Review of Economic Studies*, 58(2): 277-297.

- ARELLANO, M. & BOVER, O. (1995). "Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Models", *Journal of Econometrics*, 68(1): 29-51.
- AREMO, A.G., & ARAMBADA O.D. (2021). "Effect of Trade Openness and Financial Openness on Economic Growth in Sub-Saharan African Countries", *African Journal of Economic Review*, 9(1): 109-130.
- AZMAN-SAINI, W.N.W., & LAW, S.H. (2010). "FDI and Economic Growth: New Evidence on the Role of Financial Markets", *Economics Letters*, 107(2): 211-213.
- BANDAY, U.J., MURUGAN, S., & MARYAM, J. (2021). "Foreign Direct Investment, Trade Openness and Economic Growth in BRICS Countries: Evidences from Panel Data", *Transnational Corporations Review*, 13(2): 211-221.
- BELLOUMI, M. (2014). "The Relationship between Trade, FDI and Economic Growth in Tunisia: An Application of the Autoregressive Distributed Lag Model", *Economic Systems*, 38(2): 269-287.
- BLUNDELL, R. & BOND, R.S. (1998). "Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models", *Journal of Econometrics*, 87(1): 115-143.
- BURANGE, L.G., RANADIVE, R.R., & KARNIK, N.N. (2019). "Trade Openness and Economic Growth Nexus: A Case Study of BRICS", *Foreign Trade Review*, 54(1): 1-15.
- CARSTENSEN, K., & TOUBAL, F. (2004). "Foreign Direct Investment in Central and Eastern European Countries: A Dynamic Panel Analysis", *Journal of Comparative Economics*, 32(1): 3-22.
- CIOBANU, A.M. (2021). "The Impact of FDI on Economic Growth in Case of Romania", *International Journal of Economics and Finance*, 12(12): 1-81.
- DEMEZ, S., & AKYOL, M. (2021). "Ticari ve Finansal Açıklık ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: GMM Panel Veri Analizi", *Iğdir University Journal of Social Sciences*, 26: 226-253.
- DEMİR, Y. (2021). "G7 Ülkelerinde Ticari Dışa Açıklık, Finansal Açıklık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24(1): 274-287.
- DKHILI, H., & DHIAB, L.B. (2018). "The Relationship between Economic Freedom and FDI Versus Economic Growth: Evidence from the GCC Countries", *Journal of Risk and Financial Management*, 11(4): 81.
- DÜNYA BANKASI. (2021). "Dünya Bankası Açık Veri", <https://data.worldbank.org/> Erişim Tarihi: 11.07.2021.
- EKİNCİ, A. (2011). "Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme ve İstihdama Etkisi: Türkiye uygulaması (1980-2010)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2): 71-96.
- EASTERLY, W. (1993). "How Much Do Distortions Affect Growth?", *Journal of Monetary Economics*, 32(2): 187-212.

- FETAHI-VEHAPI, M., SADIKU, L., & PETKOVSKI, M. (2015). "Empirical Analysis of the Effects of Trade Openness on Economic Growth: An Evidence for South East European Countries", *Procedia Economics and Finance*, 19: 17-26.
- FIDRMUC, J., & MARTIN, R. (2011). "FDI, Trade and Growth in CESEE Countries", *Focus on European Economic Integration*, 1: 70-113.
- GUNAYDIN, I., & TATOGLU, E. (2005). "Does Foreign Direct Investment Promote Economic Growth? Evidence from Turkey", *Multinational Business Review*, 13(2): 89-106.
- HANSEN, P.L. (1982). "Large Sample Properties of Generalized Method of Moments Estimators", *Econometrica*, 50(4): 1029-1054.
- HAR, W.M., TEO, K.L., & YEE, K.M. (2008). "FDI and Economic Growth Relationship: An Empirical Study on Malaysia", *International Business Research*, 1(2): 11-18.
- HASSEN, S., ANIS, O., TAHA, Z., & YOSRA, S. (2013). "Trade Openness and Economic Growth: The Case of Tunisia", *International Journal of Advances in Management and Economics*, 2(2): 24-32.
- HUNYA, G. (2017). "Recent FDI Trends in Central, East and Southeast Europe (CESEE)" Schwerpunkt Außenwirtschaft. https://www.researchgate.net/profile/Ralf-Kronberger/publication/320490368_Schwerpunkt_Aussenwirtschaft_20162017_-_Direktinvestitionen_Trends_Erklarungsfaktoren_Barrieren/links/59e86fe4aca272bc423d6a5a/Schwerpunkt-Aussenwirtschaft-2016-2017-Direktinvestitionen-Trends-Erklarungsfaktoren-Barrieren.pdf#page=177 Erişim Tarihi: 19.07.2021.
- HYE, Q.M.A. (2012). "Long Term Effect of Trade Openness on Economic Growth in Case of Pakistan", *Quality & Quantity*, 46(4): 1137-1149.
- IDRIS, J., YUSOP, Z., & HABIBULLAH, M.S. (2016). "Trade Openness and Economic Growth: A Causality Test in Panel Perspective", *International Journal of Business and Society*, 17(2): 281-290.
- IWASAKI, I., & TOKUNAGA, M. (2014). "Macroeconomic Impacts of FDI in Transition Economies: A Meta-Analysis", *World Development*, 61: 53-69.
- KARIŞ, Ç., & TANDOĞAN, D. (2020). "Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği TODA-YAMAMOTO Nedensellik Yaklaşımı", *Economics, Business and Organization Research*, 2(1): 6-20.
- KEHO, Y. (2017). "The Impact of Trade Openness on Economic Growth: The Case of Cote D'Ivoire", *Cogent Economics & Finance*, 5(1): 1-14.
- KENNEDY, P. (2008). *A Guide to Econometrics*, Cambridge: MIT Press.
- KHOBAL, H., KOLİSİ, N., & MOYO, C. (2018). "The Relationship between Trade Openness and Economic Growth: The Case of Ghana and Nigeria", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 8(1): 77-82.
- KONG, Q., PENG, D., NI, Y., JIANG, X., & WANG, Z. (2021). "Trade Openness and Economic Growth Quality of China: Empirical Analysis Using ARDL model", *Finance Research Letters*, 38: 1-9.

- KUŞÇUOĞLU, Ş.Y., & YILMAZ, Z. (2020). “Farklı Gelir Düzeyindeki Ülkelerde Ticari Açıklık, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 1: 148-170.
- LIANG, C., SHAH, S.A., & BIFEI, T. (2021). “The Role of FDI Inflow in Economic Growth: Evidence from Developing Countries”, *Journal of Advanced Research in Economics and Administrative Sciences*, 2(1): 68-80.
- MALEFANE, M.R., & ODHIAMBO, N.M. (2019). “Trade Openness and Economic Growth: Empirical Evidence from Lesotho”, *Global Business Review*, 1: 1-17.
- MAWILA, E., & NYAMBE, J.M. (2015). “Investigating the Impact of FDI on Economic Growth in Zambia: 1980-2012”, *European Journal of Business, Economics and Accountancy*, 3(3): 41-50.
- MENYAH, K., NAZLIOGLU, S., & WOLDE-RUFAEL, Y. (2014). “Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in African Countries: New Insights from A Panel Causality Approach”, *Economic Modelling*, 37: 386-394.
- MIHAYLOVA, S. (2020). “Foreign Direct Investment Attractiveness of Central, Eastern, and Southeastern European Countries: The Importance of Policy-Related Location Advantages”, *Croatian Economic Survey*, 22(1): 65-101.
- MITESKI, M., & STEFANOVA, D.J. (2017). “The Impact of Sectorial FDI on Economic Growth in Central, Eastern and Southeastern Europe (No. 1/2017)”, Working Paper, <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/173721/1/wp-nb-rm-2017-01.pdf> Erişim Tarihi: 22.08.2021.
- MEHIC, E., SILAJDZIC, S., & BABIC-HODOVIC, V. (2013). “The Impact of FDI on Economic Growth: Some Evidence from Southeast Europe”, *Emerging Markets Finance and Trade*, 49(1): 5-20.
- NAVEED, A., & SHABBIR, G. (2006). “Trade Openness, FDI and Economic Growth: A Panel Study”, *Pakistan Economic and Social Review*, 1: 137-154.
- NURSINI, N. (2017). “Effect of Fiscal Policy and Trade Openness on Economic Growth in Indonesia: 1990-2015”, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(1): 358-364.
- OBEID, R., & AWAD, B. (2018). “The Effect of Trade Openness on Economic Growth in Jordan: An Analytical Investigation (1992-2015)”, *International Journal of Economics and Financial Issues*, 8(2): 219-226.
- PEGKAS, P. (2015). “The Impact of FDI on Economic Growth in Eurozone Countries”, *The Journal of Economic Asymmetries*, 12(2): 124-132.
- RAGHUTLA, C. (2020). “The Effect of Trade Openness on Economic Growth: Some Empirical Evidence from Emerging Market Economies”, *Journal of Public Affairs*, 20(3): 1-8.
- RAO, D.T., SETHI, N., DASH, D.P., & BHUJABAL, P. (2020). “Foreign Aid, FDI and Economic Growth in South-East Asia and South Asia”, *Global Business Review*, 1-17.

- RAZA, S.A., SHAH, N., & ARIF, I. (2019). "Relationship between FDI and Economic Growth in the Presence of Good Governance System: Evidence from OECD Countries", *Global Business Review*, 1-19.
- REHMAN, M.Z., ALI, N., & NASIR, N. M. (2015). "Linkage between Financial Development, Trade Openness and Economic Growth: Evidence from Saudi Arabia", *Journal of Applied Finance & Banking*, 5(6): 127-141.
- ROODMAN, D. (2006). "How to Do xtabond2", in *North American Stata Users' Group Meetings 2006 (No. 8)*. Stata Users Group.
- SAIDI, K., MBAREK, M.B., & AMAMRI, M. (2018). "Causal Dynamics between Energy Consumption, ICT, FDI, and Economic Growth: Case Study of 13 MENA Countries", *Journal of the Knowledge Economy*, 9(1): 228-238.
- SAĞDIÇ, E. N., YILDIZ, F., & SAYIN, H.H. (2020). "Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Vergi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Kırılgan Beşli Ülkeler Örneği", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(28): 680-699.
- SAKYI, D., & EGYIR, J. (2017). "Effects of Trade and FDI on Economic Growth in Africa: An Empirical Investigation", *Transnational Corporations Review*, 9(2): 66-87.
- SAKYI, D., VILLAVARDE, J., & MAZA, A. (2015). "Trade Openness, Income Levels, and Economic Growth: The Case of Developing Countries, 1970–2009", *The Journal of International Trade & Economic Development*, 24(6): 860-882.
- SIRAG, A., SIDAHMED, S., & ALI, H.S. (2018). "Financial Development, FDI and Economic Growth: Evidence from Sudan", *International Journal of Social Economics*, 45(8): 1236-1249.
- SHAYANEWAKO, V.B. (2018). "The Relationship between Trade Openness and Economic Growth: The Case of BRICS Countries", *Journal of Global Economics*, 6(2): 6-10.
- SOKHANVAR, A., & JENKINS, G.P. (2021). "Impact of Foreign Direct Investment and International Tourism on Long-Run Economic Growth of Estonia", *Journal of Economic Studies*, 1: 1-15.
- ŞAHİN, S. (2021). "Doğrudan Yabancı Yatırım, Ticari Açıklık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Seçilmiş Ülkeler ve Türkiye Örneği", *EKOİST Journal of Econometrics and Statistics*, 35: 111-128.
- TAHIR, M., & AZID, T. (2015). "The Relationship between International Trade Openness and Economic Growth in the Developing Economies: Some New Dimensions", *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 8(2): 123-139.
- TAHIR, M., & KHAN, I. (2014). "Trade Openness and Economic Growth in the Asian Region", *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 7(3): 136-152.
- TIWARI, A.K., & MUTASCU, M. (2011). "Economic Growth and FDI in Asia: A Panel-Data Approach", *Economic Analysis and Policy*, 41(2): 173-187.
- TSITOURAS, A., & NIKAS, C. (2016). "The Dynamic Links between Exports, Foreign Direct Investment, and Economic Growth: Evidence from European Transition Economies", *Journal of East-West Business*, 22(3): 198-235.

- ULAŞAN, B. (2015). "Trade Openness and Economic Growth: Panel Evidence", *Applied Economics Letters*, 22(2): 163-167.
- UPADHYAYA, K.P., PRADHAL, G., DHAKAL, D., & BHANDARI, R. (2007). "Foreign Aid, FDI and Economic Growth in East European Countries", *Economics Bulletin*, 6(13): 1-9.
- YUCEL, G.E. (2014). "FDI and Economic Growth: The Case of Baltic Countries", *Research in World Economy*, 5(2): 115-134.
- YUSOFF, M.B., & NUH, R. (2015). "Foreign Direct Investment, Trade Openness and Economic Growth: Empirical Evidence from Thailand", *Foreign Trade Review*, 50(2): 73-84.
- ZEKARIAS, S.M. (2016). "The Impact of Foreign Direct Investment (FDI) on Economic Growth in Eastern Africa: Evidence from Panel Data Analysis", *Applied Economics and Finance*, 3(1): 145-160.
- ZHAO, C., & J. (2007). "Causality between FDI and Economic Growth in China", *Chinese Economy*, 40(6): 68-82.